

БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТАРЫХЫЙ ДООРЛОРУ

Байыркы доордо түрк элдеринин уникалдуу маданияты жаралган, түрктөрдүн үч каганаты түзүлгөн мезгилинде түрк жазма маданияты баалуу мурас катары урпактарына жазылып калтырылган. Каганаттык түзүлүштүн алмашып турушуна жана жашоо образындагы көчмөн турмуштун кыйындыгына карабай, түрк тилдүү уруулардын жазуу системасынын өзгөчөлүгү, бул - жазуунун өнүккөн тибин көрсөткөн алфавитте ташка оюлуп, чегилип жазылгандыгында. Бул жазуулардын ичинен кыргыз жазмасы алгачкылардан болуп жазылат. Тарыхый маалыматтарга таянганда, кыргыздар аталган жазууну 5-кылымдан тарта колдоно баштап, 6-10-кылымдарда Энесай-Орхон жазуусун колдонуп, түрк каганаты (6-8-кылым), уйгур каганаты (8-9 кылым) жана энесай кыргыз каганаты (9-10-кылым) доорлорунда аталган жазуу ошол каганаттардын коомдук-саясий кыймылдары үчүн кызмат аткарып турган.

Дүйнөлүк цивилизациянын алкагында ар бир маданият уникалдуу деп бааланат, ал кайсы гана доорду чагылдырбасын, анын өз алдынча жаралышы, дүйнөнү көрүүсү жана аны кайрадан көрсөтүп чагылдыруусу да уникалдуу. Ал эми дүйнөлүк маданияттын тарыхында түрк маданиятынын өзгөчө орду, руханий бай тарыхы бар. Түрк элдери байыркы доор мезгилинде эле өздөрү жаратып калтырган чыгармачылык маданияты, чеберчилиги менен тааныла алды.

Байыркы доордон бери түрк элдери Борбордук Азиянын кеңири мейкиндигин жердеп келишкен. Түрк уруулары сан кылымдык жашоо сапарын улантып, бабалардын басып өткөн тарыхы да, маданияты да ушул кең аймакта жаралып жана калыптанган. Ошондон улам, бул континент биздин бабалар үчүн субэтнокалык тарыхый регион катары каралып келет.

Түрк элдеринин этнотеги өзүнүн тарыхый жаралуу доорунда татаал процессти камтыйт. Тектеш уруулар өзүнөн-өзү эле өнүккөн эмес, белгилүү бир саясий-этностик чөйрөдө, жаңыча этностук компоненттердин тынымсыз агымынын кырдаалында же өз ара аралашуу процессинин натыйжасында калыптанган. Мындай тарыхый-коомдук этапты башта бардык эле адамзаттык уруулар башынан кечиргени белгилүү. Себеби мезгилдин объективдүү шарты, талабы ушундай болгон. Ал эми түрк уруулары б.э.ч заманда жаралуу жана калыптануунун жаңы баскычында жашап, алар өзүн-өзү табууну жана чыгармачыл жаратууну башынан кечиришкенин тарыхый маалыматтарды талдап түшүнөбүз.

Улуу тарыхта түрк тилине кирген байыркы уруулар б.э.ч. заманда эле белгилүү болот. Тарыхчылардын белгилөөсү боюнча, дүйнөлүк тарыхый процессте түрк тегиндеги белгилүү гана этностор болгон. Б.э.ч. заманда жашап келген уруулардан деп тарыхчылар: сак, гун, усун, кыргыз, урууларын атап келишет да, адатта, алардын тарыхы эң эрте, атап айтканда, б.э. чейинки замандан башталарын белгилешет.

Чындыгында, түрк урууларынын ичинен бул уруулар эки заманды башынан кечирген элдердин катарына кирет жана тарыхта алар “улуу эл” деп каралат. Ошол себептүү түрк тилдерин жана жазма маданиятын изилдөөдө биз, сөзсүз

түрдө, жогоруда аталган уруулардын басып өткөн тарыхый доорлору, коомдун ар кыл өнүгүү этаптары, окуялары менен байланышта карайбыз. Методологиялык жактан мындай комплекстүү изилдөөнүн өзү зарыл жана жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илими үчүн пайдалуу. Бүгүнкү күндө түрк урууларынын маданиятын артта калган көчмөндөрдүн цивилизациясы катары эмес, өз алдынча өнүккөн, анын тарыхый өнүгүү жолунда калыптанган маданият катары таанытуу мезгили жетти.

Түрк урууларынын эң байыркы тарыхы, географиялык булактары жөнүндөгү даректүү кабарларды биз өз тарыхыбызга караганда башка элдердин байыркы булактарынан көп кездештиребиз. Борбордук Азиянын аймактарында жашаган түрк урууларынын байыркы этностук абалы жөнүндө маалыматтар арбын. Мында сактар же скиф уруулары тууралуу маалымат византия тарыхында (Геродот б.з.ч. 484-425-ж) баяндалса, советтик тарыхчы Л.Гумилев дагы “Байыркы түрктөр” деген эмгегинде түрк урууларынын ичинен сактар байыркы уруу экендигин жана ушул территорияны жердегенин ырастайт.

Бизге белгилүү болгондой, б.з.ч. IV-II миң жылдыкта Евразиянын алкагындагы Волга жана Энесайдын аралыгында баба урууларыбыздан башка дагы европа түспөлдөш индоевропа уруулары жашаган, көптөгөн уруулар индоиран тектеш тилдеринде сүйлөшкөн. Евразиянын чыгыш бөлүгүн иран тилдүү элдер ээлеп, байыркы иран тилиндеги “Авеста” жана “Заратуштра” (б.з.ч. II миң жылдыктын аягы) библиографиялык булактарында дагы түрк элдеринин байыркы тарыхы маалымдалат. Себеби байыркы түрк уруулары да дүйнөлүк маанилүү тарыхый процесстерден сыртта калбай, башка элдер, башка маданияттар менен да, анын ичинде иран тилдүү элдер менен да өз ара байланышта болуп келишкен.

Демек, б.з. I кылымына чейин, миң жылдар аралыгында түрк этнотеги Евразиянын тоолуу талаа аймагында көчүп-конуп жашап, Улуу талаа аймагы менен тыгыз алакада болгон. 2000–2500 жыл аралыгында байыркы уруулардын аралашып биригүүсүнүн натыйжасында өз ара байланыштын тарыхы түрк тилдүү этникалык топтун түзүлүшүнө жана калыптанышына, маданий чеберчилигин, чыгармачылыгын жаратууга шарт түзүп берди.

Биринчи түрк каганаты стихиялуу түрдө жарала калган эмес. Аларды Евразиянын көлөмдүү бөлүгүнөз үстөмдүктөрүн жүргүзгөн гун мамлекетинин уландысы деп карасак болот. Тарыхта коомдун улам алдыга карай өнүгүшү жана өзгөрүшү, мезгилдин өтүшү - бул миң жылдыктар аралыгында бир мамлекетти экинчи бир мамлекет алмаштырып, Борбордук Азиядагы мамлекеттер - гундардын, кангүй, давань, усун, кийин түрк, уйгур, кыргыз каганаттары түзүлгөн.

Б.з.ч.ейинки түрк урууларынын тарыхына, маданий жаратмандыгына кайрылсак, жез доорунда (б.з.ч.IV-II к.) байыркы көчмөндөр же сактардын доору (б.з.ч. I миң жылдыкта) өкүм сүрүп, гүлдөп өнүгүүгө жетишет. “Сактардын өздүк өзгөчөлөнгөн материалдык маданияты жана бүткүл евразия талааларына жайылган көркөм сүрөт өнөрү түзүлгөн да, Кара деңизден Ордоско чейин тараган, - деп жазат да, ал тургай анын ролун төмөнкүдөй белгилейт: б.з.ч.ейинки IV-II кк. сактардын мурасы ар кайсы аймактарга жайылып жана өздөштүрүлүп отуруп, Уралдагы жана Чыгыш Европадагы сарматтар, Азиянын ичинде жана Түштүк Сибирде гундар өздөрүнүкүндөй кылып иштеген. Б.з.ч. 230-231-

жылдары, дал ушул доордо түрктөрдүн саясий генезиси жана көчмөндөрдүн маданияты түзүлгөн. XX к. 30- жылдарында батыш тарыхчылары (Олов Ыанзе, 1935, Рене Груссе, 1939) көчмөндөрдүн империясы деп атаган (2,2005, 46-бет).

Жазуу жана анын келип чыгыш тарыхына кайрылып, анын өнүгүү эволюциясын анализге алып караганыбызда жазуунун алгачкы башаты сүрөт өнөрүнөн жаралгандыгы белгилүү. Ошол убакта эле маалыматты туюндуруунун белгилик формасы, логикага сыйдырылган түшүнүктөрдүн берилиши түрк урууларында башталганын байкаса болот.

”Жаңы археологиялык жана антропологиялык маалыматтар боюнча сактар – Борбордук Азиянын эрте көчмөн этносу – Түштүк Сибирден Теңир Тоого б.з.ч. I миң жылдыктын I жарымында көчүп келишкен” (3, 2001, 10-бет).

Түрк урууларынын дагы бири болгон гундар тууралуу: “Б.з.ч. III к. аягында кытай тарыхында биринчи жолу көрсөтүлгөндөй - деп жазат Кляшторный, - Кытай сепилинин түндүк тарабында көчмөн уруулардын кубаттуу кошууну болгон. Анын башында гундар турган. Алардын бийлиги Байкалга жана Чыгыш Түркстанга чейин жетип турган”. (2, 2005, 48-бет).

Кыргыздар жөнүндөгү биринчи тарыхый маалымат: “Кыргыз улутунун наамы жуңгодо мындан эки миң жыл мурда өкүм сүргөн чыгыш хан сулаласы доорунда (жыл санактын 220-225-ж.) жашаган Сымацянь деген адам (жыл санактын илгери 286-145-ж.) тарабынан жазылган “Тарыхнама” деген китепте алгач сөз болгон. Сымацянь өзүнүн бул китебинин “Хондор шежереси” деген тармагында кыргыздарды “гекүн” деп жазган” (4, 1986, 23-бет).

Залкар жазуучу Ч.Айтматов: “Ханзу жазмаларында – биздин заманга чейинки 3-к. аягында “кыргыз” деген этноним алгач ирет тарыхтан кездешет. Ал жазмалардан биз азыркы Маңгулиянын аймагындагы Кыргыз–Нур көлүнүн боюнда кыргыз эли жашаганын, өзүнчө улут болгонун билебиз... бул маалыматка караганда, “кыргыз” этноними түрк элдеринин эң алгачкысы болуп өзүнчө атка ээ болгон”, - деп көрсөткөн (5,2001,7-ай, 293-бет).

Байыркы кыргыздар өзүнчө мамлекет болуп, өзүнүн каганатын түзгөн. Кыргыздардын байыркылыгы жөнүндөгү маалыматты улуу тарыхчы Бартольд дагы өз изилдөөсүндө белгилеп көрсөтөт: “Гундар жагынан багындырбаган гекүн же жиенкүн эли жөнүндөгү жыл санактын 201-жылына байланыштуу жазмалардын кыргыздар тууралуу жазылган эң баштапкы жазмалары экенин моюнга алуу керек”(6, 1927, 6-бет).

Гай Плиний Секунд өзүнүн 37 китептен турган «Табигый тарыхында» Борбордук Азияга жана Теңир Тоого тиешелүү болгон көп топонимдер жана этнонимдер чагылдырылып, «деңиз» деп Ысык-Көл менен байланышта карайт. Байыркы грек илимпозу Клавдий Птолемейдин «Географиясында» Орто Азиядагы этнонимдер жана топонимдер кездешет.

Демек, бүгүнкү күндүн илиминде б.з.ч.ейинки жана б.з. I к. башында жашаган түрк элдеринин башат доору чет элдик булактарда гана маалымдалат. Бул даректүү чет жазма булактар жөн гана саналып көрсөтүлбөстөн, түрк элдеринин тарыхын тастыктоочу жогорку документ катары бааланат. Бабалардын б.з.ч. эң байыркы жашоо тарыхын баяндаган өз жазма булактарыбыз али да болсо толук такталып изилдөөнүн үстүндө.

Ал эми түрк уруулары жөнүндөгү маалыматтар, түрк мамлекети же анын белгилери, калыптаныш мезгили боюнча маалымат-кабарларды биз өз тарыхыбыздан V–VI к. ортосунан тартып жазма булак даректеринен кеңири

жолуктура алабыз. Түрк эли өзүнө таандык уруулук мүнөзүнө, жашоо шартына байланыштуу көчмөн жана жарым көчмөн турмушту башынан кечирип келгени белгилүү. Академик Л.Н.Гумилев: «Түрк кагандыгы VI к. аягында батышта Византия менен, түштүктө Персия, ал түгүл Индия менен, ал эми чыгышта Кытай менен чектеш болгон соң, албетте, бул өлкөлөрдөгү тарыхтын өзгөрүшү түрк дөөлөтүнүн тагдыры менен байланыштуу», - деп байыркы доор тарыхынын элдик катнаш-алакасын белгилейт (7, 1999, 5-бет).

Ошентип, бардык адамзаттын алгачкы жашоосу көчмөн турмуш менен башталып, табият менен тыгыз мамиледе жашагандыгы жалпыга маалым. Түрк тилдүү уруулар VI к. да көчүп-конуп жашап, социалдык жана маданий жактан ар тараптан чыңалып, аталган территорияларда этникалык топтордун аралашуу процесси жүргөн. Бири келип, бири кетип жатканы менен, бул аймакта айрым бир жергиликтүү башка калктар да жашаган. Бабаларыбыз дүйнөлүк жана коңшу цивилизациялардан, бөтөн этникалык тоолуу-мөңгүлүү жана талаа урууларынан бөлүнүп четте калган эмес. Ушундан улам, бийликтеги уруулардын алмашып турганына карабай, көчүп-конуп, келип-кетип жүргөндөр менен тилин жана маданиятын өздөштүрүп, маданий алмашуу процесстери да жүрүп турган.

Кытай булактарынын маалымдамасы боюнча, түрк уруулары VI к. Алтай жана Сыр Дарыяны жээктеп, византиялык маалыматта Азов деңизине чейин жеткен. «Миң-Суу ойдуңунда кыргыз жана хакас уруулары, Энесай дарыясынын жээгинде чик (тувалардын бабалары), Орхон суусунун боюнда огуз уруулары, чиктердин батышында жана түндүк батышында - алтай жана шор, түштүгүндө - уйгурлар, чыгышта - отуз татарлар, алардын түштүгүндө - тогуз огуздар жашаган» (8, 1946, 16-бет).

Азыркы жашаган аймактарында миң жылдык тарыхындагы этногенетикалык көчмөн жашоосун өткөрүшкөн. Көчмөн турмуш түрк урууларынын өз маданий салттарын жайылтууга жана байытууга, о.э. сырткы маданият менен байланышууга жол ачкан.

Түрк тектүү көчмөн уруулар турмушунун бир артыкчылыгы көчүп, журт которуп жүрүп, жер тааныган, эл тааныган жана чет жердик элдер менен карым-катнашка баруу аркылуу коомдук өзгөрүүлөрдүн башкы кыймылдаткыч күчүн түзө алган.

Арийне, түрк элдери үчүн тарыхый өзгөрүүлөрдүн башкы кыймылдаткыч күчү бул - бабаларыбыздын көчмөн турмушту тандап алгандыгы. Мындай тандоо элдин эркиндигин айкын көрсөтүп турат. Көчүп-конуп турмуш кечирүүнүн канчалык кыйынчылыктарына карабастан жана да жер үчүн болгон тынымсыз айыгышкан уруш мезгилдерде да этностук өз алдынчалыгын сактап турган. Көчмөндүк процесстин өзүндө кыйла ийгиликтерге жетише алышкан. Кыйынчылыктар улам ийкемдүү жол тапканга шарттап турган.

Натыйжада, түрк дүйнөсүндө жаралган цивилизациялар көчмөндөр маданиятынын үлгүсүн айгинелеп турат. Мунун өзү түрк элдеринде өздүк цивилизация жана замандаш цивилизациялардын ортосундагы байланыш ар бир элде жаралган жогорку чеберчиликти ылгоону, туюндурууну жана кайра түзүүнү талап кылган. Көчмөн түрк элдери өз доорунун тажрыйбаларын өздөрү жараткан өнөрлөрүндө чагылдырып турган. Материалдык маданиятында да (колдонгон буюм-тайымдарынын бардыгында) жана ошондой эле рухий маданиятында да

(элдик оозеки чыгармачылыгында, жазма-сызмасында) улам жаңы табылгалар чагылып турган.

Көчмөндөр маданияты. Демек, улуу элдин улуу тарыхы түзүлгөндөй эле Борбордук Азияда б.э.ч. заманда жашаган түрк урууларынын жаңы адамзаттык маданияты түзүлүп калган. Алар таш доору, коло доору, темир доору деген тарыхый баскычтарда жашап, ар бир доордо өзгөчөлөнгөн өздүк маданияты болгон. Мындай тарыхый баскычтар мезгилдик эле көрсөткүч эмес, түрк урууларынын тарыхынын жана маданиятынын башталышы десек болот.

Албетте, түрк бабаларынын жашоо тарыхы б.з.ч. таш кылымында башталса да, маданияттын жаралып өнүгө башташы коло доорунда ачык байкалган. Бул доор, негизинен, Борбордук Азиянын маданий башаты катары каралат. «Бара-бара коло доорунда жарала баштаган чарбалык искусство адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, андан ары өнүгүүгө багыт алган. Ушуга байланыштуу, табигатты өздөштүрүүдө ири секирик жасалган», - деп белгилешет тарыхчылар (3, 2001, 47-бет).

Мындан сырткары, коло доорунда маданий чарбанын эки түрү: дыйканчылык жана малчылык маданияты орун алып келген. Муну тарыхчылар комплекстүү чарба деп аташып, башкы тармагы катары малчылыкты аркалашкан деп белгилешет. «Ал тургай, коло доорунун аягында, - деп белгилешет, - көчмөн мал чарбачылыгы пайда болгон» (9, 2007, 38-6).

Б.з.ч. II–I миң жылдыкта эле адам цивилизациясынын бардык белгилери жаралып калган. Жер иштетүү маданияты шаар цивилизациясынын жаралышына негиз болгон. Мына ушундай турмуштук керектөөлөрдөн улам жаңы бир маданий баскычтар акырындап жаралып өнүгө баштап, коло доорун чагылдырган эстеликтер бүгүнкү күндө бизге мурас катары жетип отурат.

Коло доорундагы аскага тартылган сүрөттөр бул доор жөнүндө көп маалыматтарды берет. Алар Жалал-Абад областынын Тогуз-Торо районундагы Көкарт суусунун батышындагы Саймалуу-Таш байыркы сүрөт галереясында топтолгон. Кыргыз жериндеги саймалуу таш бетине чегилген сүрөттөр дүйнөдөгү эң чоң галерея болуп эсептелет. Аз сандагы аскага тартылган сүрөттөр Сулайман тоосунан, Араван кыштагына жакын аскадан (Дулдул-Ата, Чолпон-Ата шаарына жакын жерден) жана Кетмен-Төбө өрөөнүнөн табылган.

Ошентип, түрк элдеринин жашоосундагы өнүгүү оболу бир цивилизациялык чекте, анан өнүгүүнүн, илгерилөөнүн үстүндө болгон. Бул илгерилөө адамзат тарыхындагы жаңы баскычты ачып берди. Саягы, мунун өзү бардык адамзат революцияларынын пайдубалын түзсө керек. Албетте, цивилизацияга жетишкен адамзаттын жалпы тарыхында дыйканчылык менен малчылык аркылуу кишиге керек болгон азык-түлүктү көбөйтүү, мал-жандыктын санын өстүрүү, алардын эсебин алуу үчүн көз каранды болгон эмеспи.

Чыгыш тибиндеги цивилизация Орто Азиянын, азыркы Кыргызстандын жеринде, Теңир-Тоо аймагында, Фергана өрөөнүндө жаралган. Тарыхчылардын билдиргенине караганда, бул аймактарда түрк тилдүү уруулар менен катар индоевропалык этникалык уруулар да аралаш жашаган жана бул маданий табылгалардын жаратуучулары болгон.

Түрк каганатынын түзүлүшү. Түрк тилдүү уруулар географиялык жактан Борбордук Азиянын маданий очоктор түзүлүп калган кең талааларында, Түштүк Сибирь жергесинде, Монголиянын түндүк бөлүгүндө, Орхон суусунун боюнда, Энесай дарыясынын жээгинде, Селенганын Байкалга куйган алабында, Тува,

Хакас жана Миң-Суу (Минисунск) аймактарында жашап, бул аймактарды

мезгилинде жүргөн. Алар б.з. I миң жылдыктын II жарымында көчмөн жана жарым көчмөн малчылык турмушта жашаган. Негизинен, материалдык маданияты ар тараптан комплекстүү түзүлө баштайт: турак үй, кийим-кече, үй буюмдары, тамак азыктары, зергер буюмдары, темир устачылык буюмдары жана башкалары.

Ички маданияты иштелип бүтүп, анын табылгалары жогорку деңгээлде көрүнө баштаган. Үй-бүлөлүк социалдык уюм, элдик этика, көркөм чыгармачылык өнөрү жана фольклордук чыгармалары түзүлгөн.

Борбор Азия мейкиндигинде мамлекеттүүлүктүн жаралышы орто кылымдын башында VI-XI кк. Түштүк Сибирь жана Волга боюнда Түрк каганатынын түзүлүшү, анын салттарын андан ары улаган Уйгур каганаты, Энесайдагы Кыргыз каганаты түзүлгөн. Бул каганаттар коомдук түзүлүшү бирдей, этномаданий теги жана саясий уюшулушу, жакындыгы Борбордук Азияда бүтүн бир тарыхый-маданий мезгил катары талаа империясынын доору деп каралат. Бул доордун улуу жетишкендиги, ири ийгилиги катары түрк рун жазма эстеликтеринин жаралышы жана өзүнүн Борбордук Азия мекенине, Монголия, Алтай, Энесай жана Түндүк Кавказга чейин таралышы болду.

Байыркы баба уруулар жазуунун жогорку деңгээлдеги татаал тиби - тыбыштык-тамгалама түзүлүштөгү бай мазмунду камтыган өзүнүн жазуу маданиятын жарата алышты. Түрк жазма маданияты V-VI к. жазылган, ал өнүгүүнүн узак жана татаал жолун басып өттү. Жазуунун жаралышы бүткүл түрк коомунун өнүгүү багытын таптакыр жаңы бийик белеске көтөрүп, түрк элдерин цивилизациянын жаңы дооруна алып киргени бизге белгилүү. Ошондуктан көп элдердин маданий түзүлүшүнө бул маданият зор таасирин тийгизип турган. Байыркы түрк жана кыргыздар тарабынан түзүлгөн көптөгөн маданий баалуулуктар дүйнөлүк маданияттын казынасына кирип, азыркы күндө бүткүл түрк урпактарынын энчисине айланды.

Байыркы түрк маданиятынын өнүгүүсүн жана анын бийик деңгээлин эмне түзүп турган? Баарыдан мурун, байыркы түрк элдеринин социалдык-экономикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү түрк маданиятынын өнүгүү деңгээлин аныктап турган. Энесай, Орхон дарыяларынын жээгинде чарбачылыкты, дыйканчылыкты, мал чарбачылыкты өздөштүрүү, түрк элдеринде экономикалык тармактын көтөрүлүүсү маданий чыгармачылык үчүн идеялык материалды жаратты. Өз алдынча болгон цивилизациялардын жуурулуусунда алардын таасиринде калбай, өз мүнөзүн көрсөтө алган материалдык, рухий маданиятын түзө алды.

Адабияттар:

1. Источниковедение Кыргызстана. -Бишкек, 1996.
2. [Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии.](#) – СПб; 2005.
3. Анвар Байтур Кыргыз тарыхы лекциялары (кыргызча). -Кызыл-Суу кыргызбасмасы.
4. Айтматов Ч. Аскада калган аңчынын зары (кыргызча). –Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 2001.
5. Бартольд В.В. Кыргыздар. -Фрунзе, 1927.
6. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. -Бишкек, 1999.

7. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII вв. -М. -Л., 1946.
8. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы, -Б., 2007.
9. Бартольд В.В. Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. -Бишкек, 1997.
10. Малов С.Е. Байыркы түрк жазма эстеликтери. –М -Л., 1951.
11. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы. –Б., 2001.